অধ্যায় ৪ ঃ জ্যোতিবা ফুলে

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ ঔপনিবেশিক চৰকাৰৰ প্ৰতি জ্যোতিবা ফুলেৰ মনোভাব
৪.৪ ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাৰ সমালোচনা
৪.৪.১ বৰ্ণ আৰু জাতি ব্যৱস্থা
৪.৪.২ নাৰী-পুৰুষৰ সমতা
৪.৫ ধৰ্ম সম্বন্ধে জ্যোতিবা ফুলেৰ মতামত
৪.৬ ভাৰতীয় অৰ্থনীতি আৰু কৃষি সমস্যাৰ বিষয়ে ফুলেৰ মতামত
৪.৬.১ কৃষক শোষণৰ সমালোচনা
৪.৬.২ কৃষি সমস্যাৰ সমাধান
৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো
৪.৮ অধিক জানিবলৈ
৪.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ঔপনিবেশিক চৰকাৰৰ প্ৰতি জ্যোতিবা ফুলেৰ মনোভাব বুজিব পাৰিব
- ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত, বিশেষকৈ বৰ্ণ আৰু জাতি ব্যৱস্থাৰ ওপৰত ফুলেৰ সমালোচনা বুজিব পাৰিব
- নাৰী-পুৰুষৰ সমতাৰ বিষয়ে ফুলেৰ চিন্তাধাৰা আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ধৰ্ম, ভাৰতীয় অৰ্থনীতি আৰু কৃষিৰ সমস্যা সমূহৰ সমাধানৰ বিষয়ে ফুলেৰ মতামত জানিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

জ্যোতিবা ফুলে (১৮২৭—১৮৯০) আধুনিক ভাৰতবৰ্ষৰ এগৰাকী আগশাৰীৰ আৰু অতি সাহসী সমাজিক চিন্তাবিদ আছিল। তেওঁ ঊনবিংশ শতিকাত জীৱন-যাপন কৰিছিল। সেই সময়ছোৱাত ভাৰতবৰ্ষত ব্ৰিটিছ ঔপনিবেশিক শাসন, সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলন আৰু আধুনিক শিক্ষাৰ বিস্তাৰৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত বিভিন্ন পৰিবৰ্তন হৈছিল।

জ্যোতিবা ফুলেই গুৰুত্ব কেৱল ঔপনিবেশিক শাসনৰেই সমালোচনা কৰা নাছিল, তেওঁ ভাৰতীয় সমাজত থকা গভীৰ অসমতাকো প্ৰশ্ন কৰিছিল যাৰ বাবে ভাৰতীয় সমাজৰ অগ্ৰগতিৰ ধাৰাত জ্যোতিবা ফুলেৰ গুৰুত্ব অনস্বীকাৰ্য। বিশেষকৈ জাতি-বৰ্ণৰ ব্যৱস্থা, পুৰুষতান্ত্ৰিকতা, ধৰ্মীয় অন্ধবিশ্বাস আৰু কৃষকৰ অৰ্থনৈতিক শোষণৰ বিৰুদ্ধে তেওঁ সজোৰে মাত মাতিছিল।

তেওঁৰ সমকালীন বহু সংস্কাৰকে মাত্ৰ উচ্চবৰ্ণ সমাজ বা ধৰ্মীয় সংস্কাৰৰ কথা কৈছিল। কিন্তু ফুলেই শূদ্ৰ, অতিশূদ্ৰ, মহিলা আৰু কৃষকৰ দৰে বঞ্চিত লোকসকলৰ সপক্ষে কথা কৈছিল। শিক্ষা, সমতা আৰু যুক্তিবাদী চিন্তাধাৰাৰ জৰিয়তে সমাজ সলনি কৰাৰ ওপৰত তেওঁ গুৰুত্ব আৰোপ দিছিল। তেওঁৰ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ—*গুলামগিৰি* (১৮৭৩), *শেতকাৰ্যাচা আসুদ (কৃষকৰ চাবুক)* আৰু *সাৰ্বজনিক সত্যধৰ্ম* আদিত তেওঁৰ ভাৰতীয়

সমাজ ব্যৱস্থা, ধর্ম, অর্থনীতি আৰু বৃটিছ উপনিবেশিক শাসনৰ বিৰুদ্ধে সমালোচনাত্মক দৃষ্টিভংগী প্রতিপ্রলিত হয়।

৪.৩ ঔপনিবেশিক চৰকাৰৰ প্রতি জ্যোতিবা ফুলেৰ মনোভাব

জ্যাতিবা ফুলেৰ ব্রিটিছ ঔপনিবেশিক চৰকাৰৰ প্রতি মনোভাৱ সম্পূর্ণ সমর্থনমূলকো নহয়, আৰু সম্পূর্ণ বিৰোধিতামূলকো নহয়। তাৰ পৰিৱর্তে, ই আগৰ ভাৰতীয় সমাজত থকা জাতিভিত্তিক অত্যাচাৰৰ কঠোৰ বাস্তৱতাৰ ওপৰত তেওঁৰ গভীৰ সচেতনতা আৰু ঔপনিবেশিক আধুনিকতাই প্রান্তিক সমাজসমূহৰ বাবে সৃষ্টি কৰা সীমিত কিন্তু গুৰুত্বপূর্ণ সুযোগসমূহৰ দ্বাৰা গঢ় লৈছিল। ফুলে ঔপনিবেশিক শাসনক এলিট জাতীয়তাবাদৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা মূল্যায়ন কৰা নাছিল; তাৰ পৰিৱর্তে তেওঁ শূদ্র, অতিশূদ্র, মহিলা আৰু কৃষকসকলৰ দৃষ্টিভংগীৰ পৰা তাক বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল-যিসকল বহুদিন ধৰি শক্তি, জ্ঞান আৰু মর্যাদাৰ পৰা বঞ্চিত হৈছিল।

ফুলে বিশ্বাস কৰিছিল যে ব্রিটিছ শাসনে, যদিও ই শোষণমূলক আছিল, তথাপি শিক্ষা, প্রশাসন আৰু জ্ঞান ব্যৱস্থাৰ ওপৰত থকা পৰম্পৰাগত ব্রাহ্মণ্য আধিপত্যক কিছু পৰিমাণে দুর্বল কৰি তুলিছিল। ব্রিটিছৰ আগৰ ভাৰতত শিক্ষা, ধর্মীয় ক্ষমতা আৰু ৰাজনৈতিক শক্তি মূলতঃ উচ্চজাতিৰ, বিশেষকৈ ব্রাহ্মণসকলৰ হাতত কেন্দ্রীভূত আছিল। জাতি ব্যৱস্থাই নিম্ন জাতিৰ মানুহক শিক্ষাৰ পৰা বঞ্চিত কৰি তেওঁলোকক বংশগত পেছাত আবদ্ধ কৰি ৰাখিছিল। ফুলেৰ মতে, জ্ঞানৰ ওপৰত এই একচেটিয়া নিয়ন্ত্রণেই ব্রাহ্মণ্য শক্তি আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ মুখ্য উৎস আছিল। ঔপনিবেশিক প্রতিষ্ঠানসমূহৰ আগমনে এই ব্যৱস্থাত কিছু পৰিমাণে বিঘিনি ঘটালে, কাৰণ ই আধুনিক শিক্ষা আৰু এনে প্রশাসনিক গঠন লৈ আহিছিল যিবোৰ সম্পূর্ণৰূপে জাতিভিত্তিক নাছিল *(O'Hanlon, 1985)*।

ঔপনিবেশিক শাসনে, বিশেষকৈ ইংৰাজী শিক্ষাৰ জৰিয়তে, সামাজিক গতিশীলতাৰ বাবে সীমিত স্থান উন্মুক্ত কৰিছিল। বিদ্যালয়, মহাবিদ্যালয় আৰু চৰকাৰী পদসমূহ যদিও এতিয়াও সীমিত আছিল, তথাপি এইবোৰ সম্পূর্ণৰূপে নিম্ন জাতি আৰু মহিলাসকলৰ বাবে বন্ধ হৈ থকা নাছিল। ফুলে এই পৰিৱর্তন বুজি পাইছিল আৰু ইয়াক শতাব্দীজুৰি চলি অহা সামাজিক অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধে যুঁজিবলৈ এটা সুযোগ হিচাপে দেখিছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে শিক্ষালাভৰ আংশিক সুবিধাইও জাতিভিত্তিক অত্যাচাৰৰ আদর্শগত ভিত্তিক দুর্বল কৰিব পাৰে। সেয়েহে, ফুলে ঔপনিবেশিক শাসনক মহিমামণ্ডিত কৰা নাছিল যদিও, তেওঁ স্বীকাৰ কৰিছিল যে ই ব্রাহ্মণ্য আধিপত্যক কিছু পৰিমাণে ক্ষীণ কৰিছিল।

ফুলে দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰিছিল যে ইংৰাজী শিক্ষা মুক্তিৰ এক শক্তিশালী হাথিয়াৰ। তেওঁ কৈছিল যে আধুনিক শিক্ষাই সমতা, যুক্তিবাদ, স্বাধীনতা আৰু মানৱ অধিকাৰৰ দৰে ধাৰণা আগবঢ়াইছিল-যিবোৰ পৰম্পৰাগত ব্রাহ্মণ্য শিক্ষাত অনুপস্থিত আছিল বা দমন কৰা হৈছিল। ফুলেৰ বাবে শিক্ষা কেৱল লিখা-পঢ়া শিকা নাছিল; ই আছিল অত্যাচাৰিতসকলৰ মাজত সমালোচনামূলক চিন্তা আৰু আত্ম-সম্মান গঢ়ি তোলাৰ এক প্রক্রিয়া। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে শূদ্র আৰু অতিশূদ্রসকলে শিক্ষিত হ'লে, তেওঁলোকে ধর্মীয় গ্রন্থ, ৰীতি-নীতি আৰু সামাজিক প্রথাসমূহক প্রশ্ন কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিব যিবোৰে তেওঁলোকৰ শোষণক ন্যায়সঙ্গত কৰি তোলে *(Phule, 1873)*।

এই অর্থত, ফুলে ঔপনিবেশিক শাসনৰ কিছুমান দিশক স্বাগত জনাইছিল, বিশেষকৈ সেই আইন আৰু প্রতিষ্ঠানসমূহ যিবোৰে জাতিভিত্তিক সুবিধাসমূহক দুর্বল কৰিছিল। তেওঁ নিম্ন জাতি আৰু মহিলাসকলৰ বাবে শিক্ষা, আইনী সমতা আৰু সমাজ জীৱনত পূজাৰীৰ নিয়ন্ত্রণ হ্রাস কৰাৰ দৰে সংস্কাৰৰ সমর্থন কৰিছিল। ঔপনিবেশিক আধুনিকতাৰ সৈতে তেওঁৰ সম্পর্ক আছিল ব্যৱহাৰিক আৰু সংস্কাৰমুখী। তেওঁ জাতি আৰু সামাজিক অসাম্যৰ সমালোচনা কৰিবলৈ ঔপনিবেশিক মঞ্চ, ভাষা আৰু প্রতিষ্ঠানসমূহ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তথাপি, ইয়াক ঔপনিবেশিক শক্তিৰ প্রতি আনুগত্য বুলি ভুল বুজিব নালাগে।

ফুলে ব্রিটিছ ঔপনিবেশিকতাৰ শোষণমূলক স্বৰূপ সম্পূৰ্ণৰূপে উপলব্ধি কৰিছিল। তেওঁ ব্রিটিছৰ আৰ্থিক নীতিৰ তীব্ৰ সমালোচনা কৰিছিল যিয়ে ভাৰতীয় কৃষক, শিল্পী আৰু গ্ৰাম্য সমাজসমূহক ধ্বংস কৰিছিল। তেওঁ বুজিছিল যে ঔপনিবেশিক শাসন মূলতঃ ব্রিটিছৰ আৰ্থিক আৰু ৰাজনৈতিক স্বাৰ্থ পূৰণৰ বাবে নিৰ্মিত আছিল, ভাৰতীয় সমাজৰ কল্যাণৰ বাবে নহয়। অধিক ভূমি ৰাজস্ব, দেশীয় উদ্যোগসমূহৰ ধ্বংস আৰু কৃষকৰ কল্যাণৰ প্ৰতি অৱহেলা ঔপনিবেশিক শোষণৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্য আছিল। ফুলে এই নীতিসমূহৰ নিন্দা কৰিছিল আৰু কৃষক আৰু শ্ৰমিকসকলৰ দুখ-কষ্টৰ প্ৰতি গভীৰ চিন্তা প্ৰকাশ কৰিছিল।

একেলগে, ফুলে ভাৰতীয় মধ্যৱৰ্তীসকল— যেনে জমিদাৰ, মহাজন আৰু উচ্চ জাতিৰ চৰকাৰী বিষয়াসকলকো সমালোচনা কৰিছিল, যিসকলে ঔপনিবেশিক কৰ্তৃপক্ষৰ সৈতে সহযোগিতা কৰি স্থানীয় স্তৰত শোষণ বৃদ্ধি কৰিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে ঔপনিবেশিক শোষণ আৰু জাতিভিত্তিক অত্যাচাৰ একেলগে কাম কৰে আৰু একে-অন্যক শক্তিশালী কৰে। সেয়েহে, ফুলেৰ বাবে সমস্যাটো কেৱল বিদেশী শাসন নাছিল, বৰং সেই অভ্যন্তৰীণ সামাজিক স্তৰবিন্যাসসমূহো আছিল যিবোৰে শোষণ অব্যাহত ৰাখিছিল।

ফুলেৰ ঔপনিবেশিক চৰকাৰৰ প্ৰতি আপেক্ষিক সমৰ্থন আদৰ্শগত নহয়, কৌশলগত আছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে কেৱল ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাই অত্যাচাৰিত সমাজসমূহৰ বাবে ন্যায় আনিব নোৱাৰে। যদি শক্তি উচ্চ জাতিৰ এলিটসকলৰ হাতলৈ স্থানান্তৰিত হয় কিন্তু জাতি ব্যৱস্থা ভংগ নকৰা হয়, তেন্তে শূদ্ৰ আৰু অতিশূদ্ৰসকলৰ অৱস্থা একেই থাকিব। সেইবাবে, ফুলে তৎকালীন ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ পৰিৱৰ্তে সামাজিক সংস্কাৰৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে অভ্যন্তৰীণ অসাম্য দূৰ কৰাটো অৰ্থবহ স্বাধীনতাৰ বাবে এক অত্যাৱশ্যক চর্ত *(Omvedt, 1976)*।

সেয়েহে, জ্যোতিবা ফুলেৰ ঔপনিবেশিক শাসনৰ প্ৰতি মনোভাৱক "সমালোচনামূলক ব্যৱহাৰবাদ" (critical pragmatism) হিচাপে বৰ্ণনা কৰিব পাৰি। তেওঁ ব্রিটিছক আদৰ্শ হিচাপে লৈ নাছিল আৰু ঔপনিবেশিক আধুনিকতাৰ সকলো দিশকো অস্বীকাৰ কৰা নাছিল। তাৰ পৰিৱৰ্তে, তেওঁ শিক্ষা, আইন আৰু জনসমাজৰ দৰে ঔপনিবেশিক শাসনে প্ৰদান কৰা সুযোগসমূহ বাচনি কৰি ব্যৱহাৰ কৰিছিল সামাজিক অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধে যুঁজিবলৈ আৰু ব্ৰাহ্মণ্য আধিপত্যক প্ৰত্যাহ্বান জনাবলৈ। একে সময়তে, তেওঁ ঔপনিবেশিক শোষণৰ বিষয়ে সচেতন হৈ থাকিছিল আৰু সদায় অত্যাচাৰিতসকলৰ আৰ্থিক আৰু সামাজিক অধিকাৰৰ পক্ষে মাত মাতিছিল। ফুলেৰ এই দৃষ্টিভংগীয়ে দেখুৱাই যে সত্যিকাৰ মুক্তিৰ বাবে বাহ্যিক আধিপত্যৰ পৰা মুক্তি আৰু অভ্যন্তৰীণ অত্যাচাৰমূলক ব্যৱস্থাসমূহৰ বিনাশ দুয়োটা প্ৰয়োজন।

৪.৪ ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাৰ সমালোচনা

জ্যোতিবা ফুলেৰ ভাৰতীয় সামাজিক ব্যৱস্থাৰ সমালোচনা তেওঁৰ সমতা, ন্যায় আৰু মানৱীয় মৰ্যাদাৰ প্ৰতি গভীৰ চিন্তাৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল। কঠোৰ জাতিভিত্তিক স্তৰবিন্যাস আৰু পিতৃতান্ত্ৰিক নিয়ম-নীতিৰে নিয়ন্ত্ৰিত এখন সমাজত বাস কৰি ফুলে বৰ্ণ আৰু জাতি ব্যৱস্থাৰ নৈতিক আৰু সামাজিক বৈধতা প্ৰশ্নবিদ্ধ কৰিছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে সামাজিক অসাম্য স্বাভাৱিক নহয়, বৰং ইতিহাসগতভাৱে গঢ়ি উঠা এটা ব্যৱস্থা, যাক উচ্চ জাতিৰ লোকসকল, বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণসকলে, সমাজৰ বৃহৎ অংশৰ ওপৰত নিজৰ প্ৰভুত্ব বজাই ৰাখিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। নিজৰ ৰচনা আৰু সামাজিক আন্দোলনৰ জৰিয়তে ফুলে দেখুৱাইছিল যে কেনেকৈ জাতি, ধৰ্ম আৰু পৰম্পৰাক শূদ্ৰ, অতি-শূদ্ৰ আৰু মহিলাসকলৰ ওপৰত অত্যাচাৰৰ সঁজুলি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল, আৰু শিক্ষা আৰু ন্যায়ৰ ওপৰত আধাৰিত এটা যুক্তিসংগত, সমতাভিত্তিক সমাজ ব্যৱস্থাৰ আহ্বান জনাইছিল। (Phule, 1873Ê, Omvedt, 1976)

৪.৪.১ বর্ণ আৰু জাতি ব্যৱস্থা

জ্যোতিবা ফুলে ভাৰতীয় ইতিহাসত বর্ণ আৰু জাতি ব্যৱস্থাৰ আটাইতকৈ মৌলিক আৰু কঠোৰ সমালোচনাসমূহৰ এটা আগবঢ়াইছিল। তেওঁ এই ধাৰণাক সম্পূর্ণৰূপে অস্বীকাৰ কৰিছিল যে জাতিভেদ স্বাভাৱিক, ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত, বা সামাজিক সমন্বয়ৰ বাবে প্রয়োজনীয়। ফুলেৰ মতে, জাতি ব্যৱস্থা হৈছে মানুহে সৃষ্ট কৰা এটা গঠন, যাৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল সমাজৰ বৃহৎ অংশৰ ওপৰত ব্রাহ্মণসকলৰ › ¶Å Âee Ãà±(Phule, 1873)।

'লামগিৰি' গ্রন্থত ফুলে ভাৰতৰ নিম্ন জাতিৰ অৱস্থাক আমেৰিকাৰ দাসপ্রথাৰ সৈতে তুলনা কৰিছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে উচ্চ জাতিৰ হিন্দুসকলে ধর্মীয় গ্রন্থ, আচাৰ-অনুষ্ঠান আৰু সামাজিক প্রথাৰ জৰিয়তে শূদ্র আৰু অতি-শূদ্রসকলক দাসত্বত আবদ্ধ কৰি ৰাখিছিল। তেওঁ বর্ণ ব্যৱস্থাক এনে এক শোষণমূলক ব্যৱস্থা হিচাপে বর্ণনা কৰিছিল, যিয়ে নিম্ন জাতিসকলক শিক্ষা, সম্পত্তিৰ অধিকাৰ আৰু মানৱীয় মর্যাদাৰ পৰা বঞ্চিত কৰিছিল।

ফুলে মনুস্মৃতি আৰু আন ব্রাহ্মণ্যবাদী গ্রন্থসমূহক তীব্রভাৱে সমালোচনা কৰিছিল, কাৰণ এইবোৰে অসাম্যক ন্যায়সঙ্গত বুলি প্রমাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে এই গ্রন্থসমূহে মিছা কাহিনী আৰু মিথ সৃষ্টি কৰি উচ্চ জাতিৰ হিন্দুসকলৰ শ্রেষ্ঠত্ব বৈধ কৰিবলৈ আৰু নিম্ন জাতিসকলক অপবিত্র আৰু নিম্নমানৰ হিচাপে উপস্থাপন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। ফুলেৰ দৃষ্টিত জাতি কোনো সামাজিক ব্যৱস্থা নহয়, বৰং ই এটা গাঠনিক হিংসাৰ ৰূপ (Zelliot, 2001)।

তেওঁ লগতে সেই ঐতিহাসিক কাহিনীবোৰকো প্রশ্নবিদ্ধ কৰিছিল, যিবোৰত আর্যসকলৰ বিজয় আৰু ব্রাহ্মণ নেতৃত্বক মহিমামণ্ডিত কৰা হৈছিল। ফুলেৰ মতে, শূদ্র আৰু অতি-শূদ্রসকলেই ভাৰতৰ মূল বাসিন্দা আছিল, যিসকলক আক্রমণকাৰী আর্যসকলে অধীনস্থ কৰিছিল। ইতিহাসৰ এই পুর্নব্যাখ্যা অত্যাচাৰিত সমাজসমূহৰ মাজত আত্ম-সম্মান জাগ্রত কৰাৰ উদ্দেশ্যে আগবঢ়োৱা হৈছিল।

৪.৪.২ নাৰী-পুৰুষৰ সমতা

জ্যোতিবা ফুলে নাৰী মুক্তিৰ ক্ষেত্রতো আগ স্থানত আছিল। লিংগ সমতাৰ বিষয়ে তেওঁৰ দৃষ্টিভঁগী সময়তকৈ বহুগুণে আগবঢ়া আছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে নাৰী আৰু নিম্নবর্ণৰ ওপৰত হোৱা অত্যাচাৰ একে ব্যৱস্থাৰে ফল।

তেওঁ বাল্য-বিবাহ, সতীদাহ প্রথা আৰু মহিলাৰ শিক্ষাৰ বাধাৰ বিৰুদ্ধে মাত মাতিছিল। তেখেতৰ পত্নী সাবিত্রীবাই ফুলেৰ সৈতে ১৮৪৮ চনত পুনেত প্রথম ছোৱালীসকলৰ বাবে কন্যা বিদ্যালয় স্থাপন কৰিছিল। সাবিত্রীবাই ফুলে ভাৰতবর্ষৰ প্রথম আধুনিক মহিলা শিক্ষয়িত্রী হিচাপে পৰিচিত। এইয়া ফুলেৰ বিশ্বাসক প্রতীকিভাৱে প্রকাশ কৰে যে নাৰীসকলৰ শিক্ষা সামাজিক সংস্কাৰৰ বাবে জাতি আৱশ্যক। (Tharu & Lalita 1991)

জ্যোতিবা ফুলেই যুক্তি দিছিল যে মহিলাসকলক পুৰুষসকলে সম্পত্তি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু তেওঁলোকক নিজৰ দেহ আৰু জীৱনৰ ওপৰত স্বায়ত্তশাসন অর্থাৎ অধিকাৰ লাভ কৰিবলৈ দিয়া হোৱা নাছিল। তেওঁ বিধৱা প্রথাৰ পোষকতা কৰাসকলক আৰু সামাজিক "অপৰাধ"ৰ বাবে মহিলাসকলক শাস্তি দিয়াৰ ধর্মীয় ৰীতি-নীতিসমূহৰ তীব্র সমালোচনা কৰিছিল। তেওঁ বিধৱা আৰু অনাথ শিশুসকলৰ বাবে এটা আশ্রয় গৃহ স্থাপন কৰিছিল, যিয়ে ব্যৱহাৰিক সংস্কাৰৰ প্রতি তেওঁৰ প্রতিশ্রুতি স্পষ্ট কৰে।

ফুলেৰ মতে, পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজত সমতা কেৱল নৈতিক বিষয় নাছিল, ই এক সামাজিক প্রয়োজনীয়তা আছিল, আৰু তেঁও মত পোষণ কৰিছিল যে সমাজৰ অগ্রগতিৰ বাবে মহিলাৰ শিক্ষা

অতিকৈ প্রয়োজনীয়। (Tharu & Lalita, 1991)। মহিলাক শিক্ষিত নকৰাকৈ সমাজ এখন কেতিয়াও আগবাঢ়ি যাব নোৱাৰে। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে যদি সমাজৰ আধা জনসংখ্যাক দমন কৰি ৰখা হয় আৰু আৰু অশিক্ষিত হৈ থাকে, তেন্তে সেই সমাজখনে কেতিয়াও অগ্রগতি লাভ কৰিব নোৱাৰে (Phule, 1882)।

৪.৪ অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ *'গুলামগিৰি'* গ্রন্থৰ লেখক কোন আছিল?

প্রশ্ন নং ২ ঃ ভাৰতৰ প্রথম আধুনিক মহিলা শিক্ষয়িত্রী গৰাকী কোন আছিল?

প্রশ্ন নং ৩ ঃ জ্যোতিবা ফুলেৰ দৃষ্টিত বর্ণ আৰু জাতি ব্যৱস্থা কেনেকৈ পৰিচালিত হয়?

প্রশ্ন নং ৪ ঃ ফুলেই কিয় শিক্ষাক সমাজ সংস্কাৰৰ অস্ত্র হিচাপে গুৰুত্ব দিছিল?

৪.৫ ধর্ম সম্বন্ধে জ্যোতিবা ফুলেৰ মতামত

জ্যোতিবা ফুলে সংগঠিত ধর্ম, বিশেষকৈ ব্রাহ্মণ্য হিন্দুধর্মৰ কঠোৰ সমালোচক আছিল। তেওঁৰ মতে, ধর্মই মানুহক একত্রিত কৰাৰ সলনি মানুহৰ মাজত বিভাজনৰহে সৃষ্টি কৰিছিল। তেঁও মত পোষণ কৰিছিল যে ধর্মই নৈতিকতা আৰু দয়া প্রচাৰ কৰাৰ পৰিবর্তে শাসন আৰু শোষণৰ এটা আহিলা হৈ পৰিছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে ব্রাহ্মণসকলে ধর্মক ব্যৱহাৰ কৰি জ্ঞান আৰু সম্পদৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ বজাই ৰাখিছিল।

তেওঁ মূর্তিপূজা, অন্ধবিশ্বাস, তীর্থযাত্রা আৰু পুৰোহিতৰ আধিপত্যৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল যে ধর্মীয় কাহিনীসমূহ জাতিভিত্তিক শ্রেণীবিভাজনৰ ন্যায্যতা দেখুৱাবলৈহে সৃষ্টি কৰা হৈছিল।

কিন্তু ফুলে সম্পূর্ণভাৱে আধ্যাত্মিকতাক অস্বীকাৰ কৰা নাছিল। তেওঁ "সার্বজনিক সত্যধর্ম" (Universal Relation of Truth) নামৰ এক নৈতিক ধর্মৰ কথা বর্ণনা কৰিছিল। এই ধর্ম সমতা, ন্যায়, যুক্তিবাদ আৰু মানৱ মর্যাদাৰ নীতিসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠিছিল। ইয়াত আচাৰ-অনুষ্ঠানতকৈ নৈতিক আচৰণক অধিক গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল আৰু অন্ধবিশ্বাসতকৈ সামাজিক সেৱাক অগ্রাধিকাৰ দিয়া হৈছিল (Omvedt, 1976)।

জ্যোতিবা ফুলেই বিশ্বাস কৰিছিল যে প্রকৃত ধর্মই মানুহক বিভাজিত কৰাৰ পৰিবর্তে একত্রিত কৰি তোলে । তেওঁৰ ধর্মীয় চিন্তাধাৰা জ্ঞানোদয় (enlightenment) ধাৰণা আৰু মানৱতাবাদৰ গভীৰ প্রভাৱত গঢ়ি উঠিছিল। তেওঁ শিক্ষা আৰু সমালোচনামূলক চিন্তাক ধর্মীয় কুসংস্কাৰ আৰু সামাজিক দাসত্বৰ পৰা মানুহক মুক্ত কৰাৰ উপায় হিচাপে গণ্য কৰিছিল।

৪.৬ ভাৰতীয় অর্থনীতি আৰু কৃষিজনিত সমস্যাৰ বিষয়ে ফুলেৰ মতামত

জ্যোতিবা ফুলে ভাৰতীয় সমাজৰ আর্থিক গঠনক গুৰুত্বসহকাৰে বিবেচনা কৰিছিল, বিশেষকৈ কৃষক আৰু কৃষি শ্রমিকসকলৰ অৱস্থাৰ ক্ষেত্রত। বহুতো সংস্কাৰক মুখ্যতঃ সামাজিক বা ধর্মীয় বিষয়ত গুৰুত্ব দিয়াৰ বিপৰীতে ফুলে স্পষ্টভাৱে বুজিছিল যে সামাজিত অত্যাচাৰ আর্থিক শোষণৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত। কৃষি সমস্যাৰ বিষয়ে তেওঁৰ ধাৰণাসমূহ গ্রাম্য জীৱনৰ সৈতে তেওঁৰ ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আৰু কৃষকসকলে দৈনন্দিন জীৱনত সন্মুখীন হোৱা কষ্টসমূহৰ পর্যবেক্ষণৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছিল। ফুলে বিশ্বাস কৰিছিল যে ভাৰতীয় কৃষক সমাজ ভাৰতীয় সমাজৰ মুখ্য ভিত্তি, তথাপিও তেওঁলোকেই আটাইতকৈ অধিক শোষিত আৰু অৱহেলিত অংশ হৈ আছিল।

৪.৬.১ কৃষকৰ ওপৰত আধাৰিত শোষণৰ সমালোচনা

জ্যোতিবা ফুলেৰ ভাৰতীয় কৃষকসকলে মুখামুখি হোৱা অর্থনৈতিক সমস্যাবোৰৰ ওপৰত গভীৰ দৃষ্টি আছিল। গ্ৰাম্য সমাজৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পর্ক থকা বাবে, তেওঁ বুজিছিল যে কৃষকসকল পৰম্পৰাগত জমিদাৰ আৰু ঔপনিবেশিক ৰাজহ ব্যৱস্থাৰ অধীনত বহু কষ্টৰে জীৱন কটাই আছে। তেওঁ লক্ষ্য কৰিছিল যে কৃষকসকলে মাটিত অবিৰতভাৱে কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰিছিল, তথাপি তেওঁলোকে চৰম দাৰিদ্ৰ্যতা, অসুৰক্ষিত সংকটময় অৱস্থা আৰু অনির্ভৰশীলতাৰ জীৱন যাপন কৰিছিল। ফুলেৰ মতে, এই অৱস্থা কাকতালীয় নহয়, বৰঞ্চ ব্যৱস্থাপিত শোষণৰ ফল।

তেওঁৰ 'Shetkaryacha Asud' (কৃষকৰ চাবুক) গ্ৰন্থত, ফুলে স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ কৰিছিল যে কেনেকৈ কৃষকসকল ঋণদাতা, জমিদাৰ, গাঁওৰ বিষয়াসকল আৰু ঔপনিবেশিকতাবাদৰ দ্বাৰা শোষিত হৈছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে অত্যধিক ভূমি কৰ, আনুষ্ঠানিক ঋণৰ অভাৱ, অনিয়মিত কৃষিক্ষেত্ৰৰ পৰিস্থিতি আৰু শিক্ষাৰ অভাৱৰ বাবে কৃষকসকলে ঋণৰ অবিৰত চক্ৰত বন্দী হৈ পৰিছিল (ফুলে, ১৮৮১)। এবাৰ কৃষকসকল ঋণৰ জালত পৰিলে, তেওঁলোকে সহজে উদ্ধাৰ হ'ব নোৱাৰিছিল, কাৰণ সূদৰ হাৰ যথেষ্ট উচ্চ আছিল আৰু আইনী ব্যৱস্থাই ঋণদাতাসকলক অধিক প্ৰাধান্য দিছিল।

ফুলে কঠোৰভাৱে ব্ৰিটিছ ভূমি কৰ ব্যৱস্থাৰ সমালোচনা কৰিছিল, যাক তেওঁ ভাৰতীয় কৃষিৰ বাস্তৱতাৰ সৈতে অসংবেদনশীল বুলি গণ্য কৰিছিল। তেওঁ উল্লেখ কৰিছিল যে দুর্ভিক্ষ আৰু খৰাং অৱস্থা, শস্যৰ ব্যর্থতা বা প্ৰাকৃতিক দুর্যোগৰ পর্যবেক্ষণ নকৰাকৈ ভূমি কৰ কঠোৰভাৱে সংগ্ৰহ কৰা হ'ব আৰু এনে অতিমাত্ৰা কৰসংগ্ৰহে কৃষকসকলক অধিক দৰিদ্ৰ্যতাৰ গৰাহত তললৈ ঠেলি দিছিল আৰু বহুজনক তেওঁলোকৰ ভূমি বিক্ৰী কৰিবলৈ বা দাসীয় কর্মী হ'বলৈ বাধ্য কৰিছিল। ফুলেই যুক্তি দিছিল যে, কৃষিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল চৰকাৰৰ ওপৰত কৃষকসকলক ৰক্ষা কৰাৰ নৈতিক দায়িত্ব আছিল, শোষণ কৰাৰ বাবে নহয়। তেওঁ বৃটিছ ৰাজহ ব্যৱস্থাৰ সমালোচনা কৰিছিল কাৰণ খৰাং হলে ফচলৰ উৎপাদন নহ'লেও বৃটিছে কৰ সংগ্ৰহ কৰিছিল। তেওঁ স্থানীয় মধ্যস্থতাকাৰীৰ শোষণৰো বিৰোধিতা কৰিছিল।

একেধৰণে, ফুলেই এই দোষ মাত্ৰ ব্ৰিটিছ প্ৰশাসনৰ ওপৰত আৰোপ কৰা নাছিল। তেওঁ ভাৰতীয় মধ্যস্থতাকাৰী সকলৰও নিন্দা কৰিছিল, যেনে-জমিদাৰ, উচ্চজাতিৰ গাঁও প্ৰধান, ঋণদাতা আৰু ক্লাৰ্কসকল, যিসকলে ব্যক্তিগত লাভৰ বাবে ঔপনিবেশিক কর্তৃপক্ষৰ সৈতে সহযোগিতা কৰিছিল। ফুলেৰ মতে, এই মধ্যস্থতাকাৰী সকলে ঔপনিবেশিক কর্তৃপক্ষতকৈও অধিক কঠোৰভাৱে কৃষকসকলক শোষণ কৰিছিল। সিহঁতে নথি পত্ৰ বিলাকবোৰ নিজৰ অনুসাৰে বিকৃত কৰিছিল, অবৈধ সূদ আৰোপ কৰিছিল, আৰু প্ৰতিবাদ নীৰৱ কৰিবলৈ জাতিগত শক্তি, বর্ণ বৈষম্যক অস্ত্ৰ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সেয়ে, কৃষিগত শোষণ ঔপনিবেশিক আৰু সামাজিক উভয় পক্ষৰে শোষণৰ আহিলা আছিল।

ফুলেই বর্ণনা কৰিছিল যে কৃষিগত সংকটত জাতি (বর্ণ)ৰ ভূমিকাও অতি গুৰুত্বপূর্ণ যিয়ে সংকটত উদগনি যোগাইছিল। বেছিসংখ্যক কৃষক শূদ্ৰ আৰু অতি-শূদ্ৰ সম্প্ৰদায়ৰ অন্তর্গত আছিল, যদিও ভূমিৰ মালিকানা, ঋণ আৰু প্ৰশাসন উচ্চ জাতিসকলৰ নিয়ন্ত্ৰণত আছিল। এই জাতি-ভিত্তিক গঠনে নিশ্চিত কৰিছিল যে অর্থনৈতিক শোষণ অবাধে চলি থাকিব। ফুলেই বিশ্বাস কৰিছিল যে, জাতিগত সমস্যাৰ সমাধান নকৰালৈকে কৃষিগত সংস্কাৰ অসম্পূর্ণ হৈ থাকিব।

৪.৬.২ কৃষি সমস্যাৰ সমাধান

জ্যোতিবা ফুলেই নিজকে কেৱল সমালোচনাৰে সীমাবদ্ধ কৰা নাছিল; বৰং তেওঁ কৃষগত সমস্যা আৰু সংকটৰ সমাধানৰ বাবে ব্যৱহাৰযোগ্য প্ৰস্তাৱসমূহো আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ প্ৰস্তাৱসমূহ

শিক্ষা, ৰাজ্যিক দায়িত্ব, সাংগঠনিক কর্ম, আৰু সামাজিক সমতাৰ ওপৰত আধাৰিত আছিল।

প্রথমে, ফুলে কৃষকৰ মাজত শিক্ষাৰ প্রয়োজনীয়তাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে অজ্ঞতা কৃষকৰ শোষণৰ অন্যতম বৃহৎ কাৰণ। অশিক্ষিত কৃষকে ভূমি নথি, ৰাজহ দাবী বা আইনী প্রক্রিয়া সমূহ বুজি নাপায়, যাৰ ফলত তেওঁলোক সহজে শোষণ- নিপীড়ণৰ লক্ষ্য হৈ পৰে। ফুলেৰ মতে শিক্ষাই কৃষকসকলক তেওঁলোকৰ আত্ম-অধিকাৰৰ বিষয়ে সচেতন কৰিব, চৰকাৰী বিধি-বিধান, নীতি-নিয়ম বুজিবলৈ সক্ষম কৰি তুলিব আৰু অবিচাৰমূলক ব্যৱহাৰৰ বিৰুদ্ধে প্রতিবাদ কৰিবলৈ সহায় কৰিব, অর্থাৎ কৃষকৰ বাবে শিক্ষাই হৈছে শোষণৰ পৰা মুক্তিৰ পথ। শিক্ষিত হ'লেহে কৃষকে নিজৰ অধিকাৰ অনুধাৱন কৰিব পাৰিব। তেওঁৰ দৃষ্টিত শিক্ষা অর্থনৈতিক তথা সামাজিক শক্তিশালীকৰণৰ এক শক্তিশালী উপায়।

দ্বিতীয়তে, ফুলে কৃষকসকলৰ সুৰক্ষাত ৰাজ্য বা দেশখনৰ চৰকাৰৰ দায়িত্বৰ ওপৰত জোৰ দিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে চৰকাৰে কৃষকসকলৰ স্বার্থৰ ৰক্ষক হিচাপে কাম কৰিব লাগে, শোষণকাৰী প্রতিনিধি হিচাপে নহয়। ফুলে যুক্তি দিছিল যে ভূমি কৰ হ্রাস কৰিব লাগে আৰু কৃষি পৰিস্থিতিৰ সৈতে খাপ খুৱাই সেয়া সমন্বয় কৰিব লাগে। তেওঁ ঋণদাতাৰ সূদৰ হাৰ আৰু শোষণ নিয়ন্ত্রণ কৰিবলৈ চৰকাৰী বিধি-বিধান অর্থাৎ নীতিৰ প্রয়োজন বুলি দাবী কৰিছিল। লগতে তেওঁ উর্দ্ধগামী উৎপাদনৰ ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰিবলৈ আৰু প্রকৃতিৰ ওপৰত নির্ভৰশীলতা হ্রাস কৰিবলৈ বীজ, জল ব্যৱস্থাপনা, আৰু কৃষি পৰিকাঠামোত ৰাজ্যৰ বিনিয়োগৰ প্রয়োজনীয়তা উল্লেখ কৰিছিল । (Omvedt, 1976).

ফুলে লগতে বিশ্বাস কৰিছিল যে চৰকাৰী কর্মচাৰীসকলে কৃষকসকলৰ প্রতি জবাবদিহি হ'ব লাগে। তেওঁ গাঁও পর্যায়ৰ দূর্নীতিৰ সমালোচনা কৰিছিল আৰু যুক্তি দিছিল যে ন্যায় নিশ্চিত কৰিবলৈ প্রশাসনিক সংস্কাৰ আৱশ্যক। তেওঁৰ মতে, ৰাজ্যৰ নৈতিক দায়িত্ব হৈছে সেইসকল লোকক সুৰক্ষা দিয়াটো যিসকল লোকে সমাজৰ বাবে খাদ্য উৎপাদন কৰে অর্থাৎ কৃষকসকলক সুৰক্ষা প্রদান কৰিবলৈ আহ্বান জনাইছিল।

তৃতীয়তে, ফুলে কৃষকৰ মাজত সাংগঠনিক একতাৰ সমর্থন কৰিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে ব্যক্তিগত কৃষকসকলে জমিদাৰ, ঋণদাতা আৰু কর্মচাৰীসকলৰ বিৰুদ্ধে শক্তিশালী নহয়, কিন্তু সাংগঠনিক ঐক্যৰ জৰিয়তে ঔপনিবেশিক নীতি আৰু স্থানীয় শোষণ উভয়ৰেই প্রতিবাদ কৰিব পাৰি। ফুলেই কৃষকসকলক সংগঠিত হ'ব, জ্ঞান বিনিময় কৰিব, আৰু অবিচাৰৰ বিৰুদ্ধে একত্রিত হ'বলৈ উৎসাহিত কৰিছিল। যদিও তেওঁৰ জীৱনৰ সেই সময়ছোৱাত এইসমূহৰ পৰিসৰ সীমিত আছিল, কিন্তু এই ধাৰণাসমূহে পাছলৈ মহাৰাষ্ট্রত কৃষক আন্দোলন আৰু অ-ব্রাহ্মনিক আন্দোলনত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল।

সকলোতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ যে, ফুলেই বিশ্বাস কৰিছিল অর্থনৈতিক ন্যায় সামাজিক সমতাৰ পৰা পৃথক নহয়। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে যিমান দিনলৈ জাতিগত বৈষম্য অক্ষুন্ন হৈ থাকিব, সিমান দিনলৈকে অর্থনৈতিক সংস্কাৰ মাত্র সমাজৰ সুবিধাপ্রাপ্ত উচ্চ শ্রেণীৰ বাবেহে হ'ব। উচ্চ জাতিসকলে ভূমি, ঋণ আৰু প্রশাসনৰ নিয়ন্ত্রণ অব্যাহত ৰাখিব, আৰু নিম্ন জাতিসকলে নির্ভৰশীল আৰু শোষিত অৱস্থাত থাকিব। সেয়ে, ফুলে জোৰ দিছিল যে কৃষি সংস্কাৰ জাতি শোষণৰ অৱসানৰ সৈতে হাতত হাত মিলাই আগবাঢ়িব লাগে।

ইয়াৰ উপৰিও, জ্যোতিবা ফুলে এক বিপ্লৱী সত্তা, এজন জ্ঞানী চিন্তাবিদ আছিল, তেখেতৰ ধাৰণাসমূহে ভাৰতীয় সমাজৰ মৌলিক ভিত্তিসমূহক প্রশ্ন উত্থাপন কৰিছিল। জাতি, পিতৃতান্ত্রিকতা, ধর্ম আৰু অর্থনৈতিক শোষণৰ ওপৰত তেওঁৰ সমালোচনা সামাজিক ন্যায় আৰু মানুহৰ মৰঞ্জ্যাদাৰ গভীৰ চিন্তাৰে আলোড়িত হৈ আছিল। তেওঁৰ সমসাময়িক বহু সংস্কাৰকৰ পৰা ভিন্নভাৱে, ফুলে অৰিৰতভাৱে

সেই সময়ৰ আটাইতকৈ পৰিসীমিত শ্ৰেণীসমূহৰ — শূদ্ৰ, অতি-শূদ্ৰ, মহিলা আৰু কৃষক — পক্ষত কথা কৈছিল, যিসকল শতিকাজুৰি ক্ষমতা আৰু জ্ঞানৰ পৰা বঞ্চিত আছিল।

ঔপনিবেশিক শাসনৰ প্ৰতি তেওঁৰ মনোভাৱ কৌশলগত আছিল। তেওঁ স্বীকাৰ কৰিছিল যে ঔপনিবেশিক আধুনিকতা ব্ৰাহ্মণিক আধিপত্য হ্ৰাস কৰিছিল আৰু দৰিদ্ৰ লোকসকলৰ বাবে সীমিত সুযোগ সৃষ্টি কৰিছিল, ব্ৰিটিছ শাসনৰ অধীনত অৰ্থনৈতিক শোষণৰ ওপৰত তেওঁ তীক্ষ্ণ সমালোচনা কৰিছিল। জ্যোতিবা ফুলে ভাৰতীয় সমাজৰ ভিতৰৰ গভীৰ অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধে মাত মাতিছিল। তেওঁ বৰ্ণ-জাতি ব্যৱস্থা, পুৰুষতান্ত্ৰিকতা, ধৰ্মীয় অন্ধবিশ্বাস আৰু অৰ্থনৈতিক শোষণৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰিছিল।

তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে কেৱল ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাই যথেষ্ট নহয়; সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক সমতা নিশ্চিত হ'ব লাগিব। শিক্ষা, যুক্তিবাদ আৰু ঐক্যৰ জৰিয়তে সমাজ সলনি কৰিব পাৰি বুলি তেওঁ দেখুৱাইছিল।

পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজত সমতাৰ প্ৰতি তেওঁৰ দৃষ্টিভংগী, দমনমূলক ধৰ্মীয় প্ৰথাসমূহৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰত্যাখ্যান, আৰু কৃষিজনিত দুৰ্দশাৰ ব্যৱহাৰিক সমাধানসমূহে তেওঁক আধুনিক ভাৰতৰ এজন মৌলিক চিন্তাবিদ হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। শিক্ষা, যুক্তিবাদ আৰু সামূহিক সংগ্ৰামৰ ওপৰত তেওঁৰ গভীৰভাৱে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল, যিয়ে আজিও সামাজিক ন্যায়ৰ আন্দোলনসমূহক প্ৰেৰণাৰ উৎস যোগাই আছে।

বৰ্তমানেও জ্যোতিবা ফুলেৰ চিন্তাধাৰা জাতিগত অসমতা, লিংগ বৈষম্য, কৃষকৰ দুৰ্দশা আৰু কৃষিগত সংস্কাৰৰ সমসাময়িক বিতৰ্কসমূহত গভীৰভাৱে প্ৰাসংগিক হৈ আছে। তেওঁৰ ঐতিহ্যই আমাক সোঁৱৰাই দিয়ে যে প্ৰকৃত স্বাধীনতা কেৱল ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাই নহয়, বৰং সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ বাবে সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক সমতাৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ জৰিয়তেহে সম্ভৱপৰ ।

জ্যোতিবা ফুলেৰ দৃষ্টিভংগীত পুৰুষ আৰু মহিলাৰ মাজত সমতা, অত্যাচাৰী ধৰ্মীয় প্ৰথাৰ বৰ্জন, আৰু কৃষক সংকটৰ ব্যৱহাৰযোগ্য সমাধান আদি য়ে তেওঁক আধুনিক ভাৰতৰ এক প্ৰধান চিন্তাবিদ হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। শিক্ষা, যুক্তিগত দৃষ্টিভংগী, আৰু সংগঠনিক সংগ্ৰামৰ ওপৰত তেওঁৰ প্ৰয়াসে সামাজিক ন্যায়ৰ বাবে গঠন হোৱা আন্দোলনসমূহক আজিও অনুপ্ৰাণিত কৰে।

তেওঁৰ অদমনীয় ঐতিহ্যই আমাৰ মনত সঁচা স্বাধীনতাৰ বাৰে কেৱল ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা নহয়, সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ বাবে সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক সমতাৰ প্ৰতিষ্ঠাও আৱশ্যক, এই চিন্তাধাৰাৰ উদ্ধুদ্ধ কৰে।

W অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ ধৰ্মৰ ওপৰত জ্যোতিবা ফুলেৰ দৃষ্টিভংগী আৰু সামাজিক শোষণত ধৰ্মৰ ভূমিকা বিশ্লেষণ কৰক।
প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষকসকলৰ মাজত শিক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত ফুলেই কিয় গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল?

2 ৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- জ্যোতিবা ফুলে এগৰাকী অগ্ৰণী সামাজিক চিন্তাবিদ আছিল, যি বিশেষকৈ শূদ্ৰ, অতি-শূদ্ৰ, মহিলা আৰু কৃষকসকলৰ দৃষ্টিভংগী পৰা ভাৰতীয় সমাজক সমালোচনামূলকভাৱে পৰ্যালোচনা কৰিছিল।
- ফুলেই কঠোৰভাৱে বৰ্ণ আৰু জাতি ব্যৱস্থাক অগ্ৰাহ্য কৰিছিল আৰু যুক্তি দিছিল যে এই ব্যৱস্থা ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা অনুমোদিত সামাজিক শৃংখলা নহয়, বৰঞ্চ ব্ৰাহ্মণিক আধিপত্য বজাই ৰাখিবলৈ মানুহে নিৰ্মাণ কৰা এক কৃত্ৰিম গঠন।

- ফুলে শিক্ষা সমাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বাবে আটাইতকৈ শক্তিশালী হাতিয়াৰ বুলি জোৰ দি কৈছিল, আৰু বিশ্বাস কৰিছিল যে শিক্ষাই এক পিছপৰা সমাজৰ মাজত জ্ঞানৰ উন্মেষ ঘটাই সমালোচনামূলক চিন্তাধাৰা আৰু আত্মসম্মান জাগ্রত কৰিব পাৰে।
- ফুলেৰ মহিলা মুক্তিৰ ওপৰত দৃষ্টিভংগী বিপ্লৱী প্রকৃতিৰ আছিল; তেওঁ পুৰুষ মহিলাৰ সমানাধিকাৰৰ পক্ষপাতী আছিল, অত্যাচাৰী প্রথা: সতীদাহ , বাল্য বিবাহ, আদিৰ বিৰুদ্ধে মাত মাতিছিল আৰু সক্রিয় সবল ভাবে নাৰী শিক্ষাৰ আৰু মর্য্যাদাৰ সমর্থন কৰিছিল।
- ফুলে সংগঠিত ধর্ম আৰু ধর্মীয় আচাৰ-প্রথাৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰিছিল, তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে সামাজিক অসমতাৰ বিৰুদ্ধে মাত মাতিছিল আৰু সত্য আৰু সমতাৰ ওপৰত আধাৰিত এক সার্বজনীন নৈতিক ধর্ম প্রচাৰ কৰিছিল।
- ফুলেৰ ব্রিটিছ ঔপনিবেশিক শাসনৰ প্রতি মনোভাৰ ব্যৱহাৰিক আছিল; তেওঁ স্বীকাৰ কৰিছিল যে এই শাসনে শিক্ষাৰ ওপৰত জাতিগত আধিপত্য হ্রাস কৰাৰ ভূমিকা লৈছিল, তথাপি ঔপনিৱেশিক অর্থনৈতিক শোষণৰ তীক্ষ্ণ সমালোচক আছিল।
- ফুলে ঔপনিবেশিক ৰাজহ ব্যৱস্থা আৰু স্থানীয় মধ্যস্থতাকাৰী সকলৰ অধীনত কৃষকসকলৰ গভীৰ শোষণ লুণ্ঠনৰ ওপৰত বিৰোধিতা কৰিছিল আৰু কৃষকৰ সংকটক জাতিগত শোষণৰ সৈতে জড়িত কৰিছিল।
- ফুলে যুক্তি দিছিল যে সঁচা স্বাধীনতাৰ বাবে সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক সমতাৰ আৱশ্যক, আৰু জোৰ দি কৈছিল যে, ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা জাতিৰ পর্যায়গত উন্নতি আৰু অন্যায়ৰ অবসান নোহোৱালৈকে অর্থহীন।

০ ৪.৮ অধিক জানিবলৈ

1. Chanchreek, K. L. (2006). *Social Reform Movement and Jyotiba Phule*. Shree Publishers
2. Phule, J. (1873). Gulamgiri. Pune.
3. Zelliot, E. (2001). From Untouchable to Dalit. New Delhi: Manohar.
4. Tharu, S., & Lalita, K. (1991). Women Writing in India. New Delhi: Oxford University Press.

K ৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নম্বৰ প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জ্যোতিবা ফুলে

২ নম্বৰ প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাবিত্রীবাঈ ফুলে

৩ নম্বৰ প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জ্যোতিবা ফুলে বর্ণ আৰু জাতি ব্যৱস্থাক এক কৃত্রিম আৰু অন্যায়ৰ সামাজিক ৰূপ হিচাপে বিবেচনা কৰিছিল, যি ব্রাহ্মণৰ আধিপত্য বজাই ৰাখিবৰ বাবেই সৃষ্টি কৰা হৈছিল। জাতি ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত, এই চিন্তাধাৰা তেঁও বিশ্বাস কৰা নাছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে এই ব্যৱস্থাই শূদ্র আৰু অতি-শূদ্রক শিক্ষা, মর্য্যাদা আৰু অর্থনৈতিক সুযোগৰ পৰা বঞ্চিত কৰিছিল । ফুলেৰ মতে, ‘জাতি’ এক সামাজিক দাসত্বৰ ব্যৱস্থাৰ দৰেই কাম কৰিছিল, যাক সঁচা অর্থত সামাজিক সমতা প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ সম্পূর্ণভাৱে উচ্ছেদ কৰাটো জৰুৰী আছিল।

৪ নম্বৰ প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ফুলে শিক্ষাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল, কাৰণ তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে অজ্ঞতা হৈছে শোষণৰ মুখ্য কাৰণ। শিক্ষা, বিশেষকৈ আধুনিক আৰু যৌক্তিক শিক্ষা, পাছপৰা সমাজসমূহক জাতি বৈষম্য,

ধর্মীয় কুসংস্কাৰ, আৰু সামাজিক অন্যায়ৰ প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিবলৈ সক্ষম কৰিছিল। তেওঁ শিক্ষাক আত্মসম্মান, অধিকাৰৰ সচেতনতা, আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ ভিত্তি হিচাপে মতপোষণ কৰিছিল।

৫ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জ্যোতিবা ফুলে সংগঠিত ধর্ম, বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণিক হিন্দুধর্মৰ ওপৰত গভীৰ সমালোচনা কৰিছিল, তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে ধর্মই জাতিগত স্তৰ আৰু সামাজিক অসাম্যতাক বঢ়াই তুলিছিল। তেওঁ যুক্তি দিছিল যে ধর্মীয় কাহিনী, আচাৰ-প্ৰথা আৰু পূজাৰী কর্তৃত্ব নিম্ন জাতিসকলৰ শোষণ বৈধতা প্ৰদান আৰু যৌক্তিক চিন্তাধাৰা নিৰোধ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। তথাপি, ফুলে নৈতিক মান বা আধ্যাত্মিকতাক প্ৰত্যাখ্যান নকৰিছিল। বৰঞ্চ, তেওঁ প্ৰস্তাৰ কৰিছিল 'সার্বজনিক সত্যধর্ম', যিটো সত্য, সমতা আৰু নৈতিক আচৰণৰ ওপৰত আধাৰিত এক সার্বজনীন ধর্ম। ধর্মৰ ওপৰত তেওঁৰ সমালোচনা সমাজক কুসংস্কাৰ পৰা মুক্ত কৰাৰ আৰু মানৱ মর্য্যাদা প্ৰচাৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যে আছিল, যাৰ জৰিয়তে ধর্ম বিভাজনৰ সলনি ঐক্যৰ শক্তি হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল।

৬ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ফুলে ভাৰতৰ কৃষকৰ মাজত শিক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত জোৰ দিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে অজ্ঞতা কৃষকৰ শোষণ নিষ্পেষণৰ অন্যতম বৃহৎ কাৰণ। অশিক্ষিত কৃষকে ভূমি নথি, ৰাজহ দাবী বা আইনী প্ৰক্ৰিয়া বুজি নাপায়, যাৰ ফলত তেওঁলোকে সহজে শোষণৰ লক্ষ্য হৈ পৰে। ফুলেৰ মতে, শিক্ষাই কৃষকক তেওঁলোকৰ অধিকাৰৰ বিষয়ে সচেতন কৰিব, চৰকাৰী নীতি-বিধি বুজিবলৈ সক্ষম কৰিব, আৰু অবিচাৰমূলক ব্যৱহাৰৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ কৰিবলৈ সহায় কৰিব। তেওঁৰ দৃষ্টিত শিক্ষা অর্থনৈতিক তথা সামাজিক শক্তিশালীকৰণৰ এক শক্তিশালী হাতিয়াৰ আছিল।

M ৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চুটি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ জ্যোতিবা ফুলেৰ দ্বাৰা ৰচিত দুখন গুৰুত্বপূর্ণ গ্ৰন্থৰ নাম কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ পূণেত কোন চনত ছোৱালীৰ বাবে প্ৰথম বিদ্যালয় স্থাপন কৰা হৈছিল?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ জ্যোতিবা ফুলেৰ সার্বজনিক সত্যধর্মৰ অর্থ কি?

(খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ভাৰতীয় সামাজিক শৃংখলাৰ ওপৰত জ্যোতিবা ফুলেৰ ধাৰণাক সমালোচনামূলকভাৱে পর্যালোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ঔপনিবেশিক ভাৰতত সামাজিক অসাম্যতা আৰু অর্থনৈতিক শোষণৰ সংযোগৰ ওপৰত জ্যোতিবা ফুলেৰ দৃষ্টিভংগীক সমালোচনামূলকভাৱে মূল্যায়ন কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক ন্যায়ৰ ওপৰত জ্যোতিবা ফুলেৰ ধাৰণাসমূহ আলোচনা কৰক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ভাৰতীয় সমাজত ব্ৰাহ্মণিক আধিপত্যৰ বিৰুদ্ধে জ্যোতিবা ফুলেৰ ইতিহাসৰ ব্যাখ্যা আৰু ভূমিকা পর্যালোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ জ্যোতিবা ফুলেৰ চিন্তাধাৰাত জাতি আৰু শিক্ষাৰ সম্পর্ক বিশ্লেষণ কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ জ্যোতিবা ফুলেৰ 'সার্বজনিক সত্যধর্ম'ৰ ধাৰণাসমূহ আলোচনা কৰক। ভাৰতৰ পৰম্পৰাগত ধর্মীয় প্ৰথাৰ সৈতে ইয়াৰ পার্থক্য কি?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ জাতিগত বৈষম্য, লিঙ্গ বৈষম্য আৰু কৃষি সমস্যাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত আধুনিক ভাৰতত জ্যোতিবা ফুলেৰ প্ৰাসংগিকতাৰ মূল্যায়ন কৰক।

****